

نقش زنان ایرانی در بازسازی عتبات عالیات در دوره صفوی و قاجار (۱۳۴۳-۹۰۷ ه. ق)

اصغر قائدان^۱

چکیده

زنان ایرانی در طول تاریخ این سرزمین همواره در امور عام‌المنفعه و خیریه پیشگام بوده‌اند و نقش آنان به‌ویژه در دوران حکومت‌های شیعی، بازسازی اماکن دینی و مزارهای اهل بیت و خدمت‌رسانی به زائران دوچندان می‌شده است. یکی از اماکن مقدس که زنان همواره در بازسازی آن از هیچ کوششی دریغ نمی‌کردند، عتبات عالیات عراق و درحقیقت، مزارهای شش تن از ائمه معصومین در این سرزمین بوده است. تلاش و نقش زنان اگرچه در برابر مردان اندک اما اهمیت ویژه‌ای داشته و البته چندان به آن توجه نشده است؛ بنابراین هدف از پژوهش حاضر که براساس روش تاریخی، توصیفی صورت گرفته، بررسی کیفیت و چگونگی این نقش، میزان و اهمیت آن در بازسازی و توسعه عتبات عالیات عراق در دوره صفویه و قاجار بوده است. گفتنی است که میزان این نقش به موقعیت اجتماعی، سیاسی و نیز اقتصادی این زنان بستگی داشت و با توجه به این موقعیت و پایگاه طبقاتی، کیفیت و کمیت این نوع خدمات نیز متفاوت بود. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که غالب این بازسازی‌ها و ارائه خدمات از سوی شاهزادگان و همسران شاهان و درباریان در دو دوره مدنظر صورت گرفته است و آن‌ها بیشتر در ارائه خدمات به این اماکن به‌طور مستقیم به ایفای نقش می‌پرداختند؛ اما زنان غیردرباری به‌نسبت آنان نقش بسیار کمتری داشته‌اند و کوشیده‌اند با ارائه کمک‌های نقدی و نذرها به اندازه قدرت و وسع خود در این کار ارزشمند و مقدس سهیم شوند. همچنین در این میان، نقش زنان عصر قاجار در مقایسه با عصر صفویه به‌لحاظ کمی و کیفی بسیار بیشتر و برجسته‌تر بوده است.

کلیدواژه‌ها: عتبات عالیات عراق، زنان واقف، بازسازی، وقف، صفوی، قاجار.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۵۷

۱. دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

مقدمه

به سبب شکل‌گیری دولت‌های شیعی در ایران و نیز وجود زیارتگاه‌های متعدد در این سرزمین و نیز در عتبات عالیات عراق و مدینه منوره همواره خلفا و پادشاهان اعم از شیعه و سنی تلاش‌هایی را در حفظ، بازسازی و توسعه این اماکن متبرکه انجام داده‌اند. به موازات تلاش‌های این حکومت‌ها، شیعیان اعم از مرد و زن نیز در این امر خدایسندانه همواره می‌کوشیده‌اند و زنان نیز در این راه پیشگام و یا مشوق مردانشان بوده‌اند. موقوفه‌های شهرهای مختلف ایران به‌ویژه اصفهان، تهران و خراسان که در برخی از وقف‌نامه‌های آن‌ها درآمدهای این موقوفه‌ها باید صرف بازسازی عتبات و زیارتگاه‌های مدنظر واقف می‌شد، نشان از این پیشگامی زنان دارد؛ برای مثال، از میان آثار موقوفه اصفهان در دوره صفویه حدود یک‌سوم آن متعلق به زنان بوده که می‌بایست در آمد برخی از آنها به مخارج بازسازی عتبات و خدمت‌رسانی به زائران براساس نظر واقف اختصاص می‌یافت و این امر مشارکت گسترده زنان در امور خیر و عام‌المنفعه را نشان می‌دهد. به نوشته فیگوئرا، سفیر اسپانیا در دربار شاه‌عباس اول، زنان ثروتمند عصر صفوی در کارهای عام‌المنفعه از مردان دست‌ودل‌بازتر بودند؛ به طوری که بسیاری از کاروانسراها و ساختمان‌های عام‌المنفعه از صدقات زنان که معمولاً فقیرتر از مردان بودند، ساخته می‌شد (فیگوئرا، ۱۳۶۳، ص ۱۲۸-۱۲۷).

از آنجاکه برخی از دولت‌مردان صفوی و قاجار برای گسترش و ترویج معارف و آیین تشیع اثنی‌عشری اهتمام ویژه‌ای به ساخت و توسعه بقاع و زیارتگاه‌های اهل‌بیت و نیز اماکن و مراکز دینی داشتند، همواره موقعیتی مناسب برای مشارکت و ابستگان به آنان و نیز مردم عادی در این امر فراهم می‌شده است؛ از این روزنان اشرف‌زاده، همسران شاهان و زنان طبقه ثروتمند و درباری همواره در بازسازی و توسعه اماکن مذهبی عتبات نقش‌آفرینی می‌کردند. علاوه بر آنان، زنان طبقات متوسط جامعه نیز با جمع‌آوری کمک‌های کوچک و ارسال اقلامی چون پارچه، شمع، جواهرها، فرش و سایر نیازهای عتبات در این امر سهیم می‌شدند که در مجموع، کمک‌های زنان از راه‌های زیر به صورت وقف و نذر برای عتبات مقدسه انجام می‌شد. وقف‌نامه‌های فراوانی از این دوره موجود

است که نشان‌دهنده مشارکت مستقیم زنان در این فعالیت‌هاست. همچنین، زنان ثروتمندی که به زیارت عتبات می‌رفتند، اغلب مبالغ چشمگیری را برای بازسازی یا ساخت‌بخش‌هایی از اماکن مقدس اهدا می‌کردند. کمک‌های نقدی به صورت فردی و گروهی نیز از دیگر راه‌های نقش‌آفرینی زنان بود که با ارسال طلا و جواهرها و جمع‌آوری کمک‌های مردمی در نگهداری و توسعه عتبات نقش مستقیم ایفا می‌کردند و علاوه بر آن این اماکن را از لحاظ معنوی نیز با حضور در عتبات و نیز ترویج زیارت و حفظ سنت‌های دینی همواره زنده نگه می‌داشتند.

نقش زنان ایرانی در بازسازی عتبات در عصر صفویه

نقش زنان ایرانی در بازسازی عتبات عالیات با توجه به حضور دولت شیعی صفوی که به‌رغم حضور عثمانی‌ها در عتبات توجه ویژه‌ای به این اماکن داشتند، بسیار حائز اهمیت است. رویکرد شاهان صفوی در این خصوص سبب شد زنان ایرانی به‌ویژه طبقه درباری و اشراف در حمایت از این اماکن فعال‌تر شوند. یکی از خدمات مهم آنان تأسیس مدرسه‌ها، مسجدها و کاروانسراها در مسیر زائران عتبات و یا در شهرهای مختلف بود تا ضمن تسهیل زیارت زائران موقوفات آن‌ها را برای تأمین هزینه‌های نگهداری حرم‌های امامان شیعه در عراق استفاده کنند. دیگر دارایی‌های آنان نیز از جمله املاک، باغ‌ها، دکان‌ها نیز گاهی برای امر وقف می‌شد. برخی از این وقف‌نامه‌ها که امروزه در دست است، نشان‌دهنده میزان تعهد زنان به حفظ این اماکن مقدس است. همچنین، در مواقعی که اشراف‌زادگان و همسران شاهان صفوی به همراه کاروان‌های زیارتی به عتبات سفر می‌کردند، کمک‌های مالی و مادی چشمگیری برای بازسازی و تزیین حرم‌های مقدس می‌کردند. علاوه بر آن، بخشی از هزینه‌های پروژه‌های عمرانی و بازسازی‌های متعددی را که در این دوره دولت صفوی در عتبات انجام می‌داد زنان ایرانی تأمین می‌کردند؛ از جمله بازسازی حرم امام حسین (ع) در کربلا و گنبد مطهر امام علی (ع) در نجف که به آن اشاره خواهد شد. حمایت از صنعتگران و هنرمندان برای تولید آثار هنری مانند: کاشی‌کاری، قالی‌بافی و غیره، از سوی زنان دربار و اشراف برای ارسال آن‌ها به‌عنوان هدیه به عتبات نیز از دیگر راه‌های نقش‌آفرینی آنان بود. در کنار آن حمایت‌های مالی

به ویژه مادران و همسران شاهان از برخی علمای شیعه عراق می توانست در حفظ و توسعه اماکن مذهبی عتبات تأثیرگذار باشد. تأمین مالی و بازسازی کاروان سراها و زیارتگاه های مسیر عتبات عالیات از دیگر راه های نقش آفرینی زنان در این راه بود که زیارت را برای زائران عتبات تسهیل می کرد.

زنان درباری عصر صفوی

گوهرشاه بیگم (دختر شاه اسماعیل اول)

گوهرشاه بیگم یا شاه بیگم خواهر شاه طهماسب و دختر شاه اسماعیل اول صفوی است. گفتنی است که شاه سلطان حسین نیز دختری به نام گوهرشاه بیگم دارد که این تشابه اسمی ممکن است برخی را دچار اشتباه سازد. وی که زنی باهوش و قدرتمند بود، نقشی مهمی در اداره امور حکومتی و سیاسی دوران شاه اسماعیل و شاه طهماسب داشت و به دلیل موقعیت خانوادگی اش در برقراری روابط دیپلماتیک میان صفویان و سایر قدرت های منطقه ای و بین المللی داشت. گوهرشاه بیگم در امور خیریه و مذهبی نیز سهم بود؛ از جمله در هرات بقعه ها و عمارت ها و مدرسه های زیادی ساخته بود (شکری، ۱۳۵۰، ص ۲۰۵). همچنین، گنبد بقعه حضرت معصومه در قم را به سال ۹۲۵ ق تخریب و بازسازی کرد و دو مناره نیز برای آن قرار داد. مشهورترین ایوان این بقعه صحن عتیق یا ایوان طلاست که گوهرشاه بیگم آن را ساخت (مشیری، ۱۳۵۴، ص ۹۸). صحن «شاه بیگم» در این حرم، از دیگر آثار اوست. همچنین، اوبخش چشمگیری از اموال و اراضی خود را در قم و اصفهان برای امور خیریه در تاریخ ۱۰۷۱ ق وقف کرد که عواید آن باید صرف امور دینی و فقرا و نیز هزینه بازسازی حرم امام علی (ع) و امام حسین (ع) می شد (کلیددار، ۱۴۱۸ ق، ص ۲۵۹).^۱

خانم بیگم (دختر شاه اسماعیل اول)

او یکی دیگر از دختران شاه اسماعیل و به روایتی شاه طهماسب اول است (منشی

^۱. برای وقف نامه این املاک بنگرید: احمدی، نزهت (۱۳۷۶ ش)، «وقف نامه از دوزن زبیده بیگم و گوهر شاه خانم»، میراث اسلامی ایران، دفتر ششم،

ترکمان، ۱۳۸۲، ص ۱۳۲). او در سال ۹۲۹ ق به ازدواج بنیان‌گذار امپراتوری مغول هند، یعنی بابرشاه درآمد (فلسفی، ۱۳۳۴، ص ۱۳) که این ازدواج برای تقویت روابط بین صفویان و امپراتوری مغول صورت گرفت. هرچند اطلاعات دقیقی از زندگی شخصی او پس از این ازدواج در دست نیست، این پیوند خانوادگی نمادی از تلاش صفویان برای گسترش نفوذ سیاسی خود در هند است.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۶۱

خان‌بیگم از زنان خیریه بود که با اهدای قالی‌ها و پارچه‌های نفیس و نیز پارچه‌دوزی و مشارکت در امور هنری برای اماکن مذهبی از جمله عتبات شناخته می‌شود. همچنین، به گفته مهریزی املاک خود در خارج از یزد و بلوک قهستان را برای زوار امام حسین (ع) در تاریخ، ۹۶۳ ق وقف کرده است (ابویی مهریزی، ۱۳۸۹، ص ۳۵). خان‌بیگم در وقف‌نامه آن، بخشی از املاک و رقبات یاد شده را که در تصرف وی بوده، چنین وقف کرده است؛ بدین صورت که متولی، موقوفات را پس از صرف بر مخارج حرم، مصروف زوار امام حسین (علیه‌السلام) به شرط مذهب شیعه اثنی عشری کند. وی در ادامه، حدود این املاک وقفی را خارج از موضع یزد: قریه قهستان (شامل: ارنان، رشکوئیه و جوناباد)، میبد، شرفاباد و ندوک بیان کرده و در داخل شهر یزد: حمام قاضی در محله سرریگ نزدیک میدان خواجه و بازارچه‌ای واقع در مصلی نزدیک مزار شیخ جمال‌الاسلام را نیز بدان افزوده است که تولیت آن با خود بانی (خان‌بیگم) و بعد با همسرش و بعد از فوت آن دو با فرزندشان میرمیران و ذکور اولادش تعیین گردیده است و تمام عایدات باغ خواجه واقع در مهریجرده را نیز صرف روشنایی حرم امام حسین (علیه‌السلام) قرار داده است.^۱

^۱. بخشی از وقف‌نامه خان‌بیگم برای حرم مطهر سیدالشهداء: «اما آنچه وقف فرمود بر مرقد مقدس مزکی و مشهد مؤسس معلی حضرت سیدالشهداء و سبط سیدالانبیا الشهدید بکربلا صلوات الله و سلامه علیه و آله المعصومین ثالث الائمه الطاهرین ابی عبدالله الحسین الوارد فی شانہ من حضرت رسول الثقلین حسین منی انا من حسین صلی الله علیه و آله که متولی آن هر ساله حاصل آن رقبات را بعد از اخراج مؤنات ابقاء آن حصص و تحصیل منافع آن و مطالبات دیوانیه و حق التولیه صرف زوار آستانه مقدسه حائزیه حسینیه حقت بالانوار الملک السبحانیه

سلطانم بیگم (همسر شاه طهماسب اول)

سلطانم بیگم دختر موسی سلطان، ملکه مادر شاه اسماعیل دوم و مادر بزرگ شاه عباس در سال ۹۲۳ ق در موصل به دنیا آمد و در سال ۱۰۰۲ ق در قزوین از دنیا رفت. او را نباید با سلطانم خانم، خواهر شاه طهماسب اول که وی هم نیکوکار و خیر و معروف به مهین بانو بود، اشتباه گرفت. سلطانم بیگم یکی از قدرتمندترین زنان در تاریخ حکومت صفویان و زنی نیکوکار و دانشور بود که از زمان مرگ ملکه تاجلی بیگم تا زمان مرگ همسرش به مدت ۴۵ سال، عنوان ملکه قدرتمند دربار شاه طهماسب اول را با خود همراه داشت و اداره حرم سرای شاهی به او سپرده شد و به مهد علیا ملقب بود (فلسفی، ۱۳۳۴، ص ۴۱).

او در تمام تصمیمات سیاسی همسرش، انتصابات و انتخابات دولتی نقش مهمی داشت؛ از جمله در سال ۹۸۴ ق که شاه طهماسب اول از دنیا رفت، او همراه با دخترخوانده اش پریخان خانم برای اینکه اسماعیل میرزا را به سلطنت برسانند، تلاش بسیار کردند (نیومان، ۱۳۷۴، ص ۲۹). با به سلطنت رسیدن شاه اسماعیل دوم اگرچه او ملکه مادر شد، قدرتش کاهش پیدا نکرد و بعد از کشته شدن شاه اسماعیل دوم با قدرتی که داشت پسر دیگرش، یعنی محمدخدا بنده را به سلطنت رساند. شیوه شاه طهماسب اول، یعنی مشورت با سلطانم بیگم از سوی دو پسرش و در دوران سلطنت آنها نیز ادامه پیدا کرد؛ حتی وقتی شاه عباس به سلطنت رسید، سلطانم بیگم با مقام مادر بزرگ شاه

خواه مجاور و خواه غیر مجاور نماید مقرر آنکه بر مذهب شیعی اثناعشری (علیهم السلام) باشد و آن عبارتست از املاک واقعه به خارج یزد و بلوک قهستان بدین موجب خارج بلوک قهستان من پشت کوه که عبارتست از کل رقبات موضع رشکونیه قریه و ارنان و جوناباد که به واسطه شهرت باین اسامی و صفات آنکه از متصرفات آن علیا حضرت است محتاج به ذکر حدود نیست بالتمام. آنچه در این صحیفه نوشته شده حق و صدقست و به این مشامین اعتراف شرعی نموده ام - مهر: نواب خورشید قُباب مخدومه ملکات جهان واقفه موققه خانش بیگم بنت شاه اسماعیل انارالله برهانه [نک: احمدی، زهت، زن در تاریخ اسلام، مجموعه مقالات سمینار بین المللی زن در تاریخ اسلام، تهران: کویر، ۱۳۹۲ ش.

همچنان نخستین بانوی حرم بود (فلسفی، ۱۳۳۴، ص ۴۱). او علاوه بر ایران به عتبات عالیات نیز توجه داشت و به دستور او بازسازی حرم امام حسین (ع) انجام شد؛ از جمله مناره العبد این بارگاه را در سال ۹۸۲ بازسازی کرد^۱ و برای روشنایی حرم عباس بن علی نیز موقوفاتی قرار داد (کلیددار، ۱۴۱۸ق، ۲۵۹؛ دائرة المعارف تشیع، ۱۳۹۱، ص ۹۶).

پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۶۳

شکل شماره دو- مناره العبد (بازسازی
صفوی، سلطانم بیگم)

شکل شماره یک- مناره العبد (دوره
جلایری)

زینب بیگم (دختر شاه طهماسب اول)

زینب بیگم یا زینب نسای بیگم ملقب به آنا خانم، عمه شاه عباس و چهارمین دختر شاه طهماسب اول از حوری خانم گرجی است که در سال ۹۷۷ ق به دنیا آمد (نوایی، ۱۳۵۰، ص ۱۶). او همانم بانوی خیر دیگری، یعنی زینب بیگم اردستانی است که در ادامه، به اشاره خواهد شد. زینب بیگم بعد از پریخان خانم، مدبرترین و

^۱ این ماذنه در سمت شرقی صحن مطهر و به فاصله بیست متری دیوار سمت شمال شرقی و در سمت راست کسی قرار دارد که به سوی مرقد حضرت عباس می رود. مناره ساخته خواجه امین الدین مرجان الرومی غلام سلطان اویس جلایری است و به همین سبب، آن را مناره العبد خوانده اند. این مناره از بزرگترین و پهن ترین مناره های عتبات است که سلطانم بیگم آن را به همراه تعمیر صحن بازسازی کرده است.

سیاست مدارترین زن درباری عهد صفوی است که در تحولات سیاسی این دوره نقش برجسته‌ای داشت؛ به‌گونه‌ای که واله اصفهانی درباره‌ او می‌نویسد: «زینب سلطان بیگم که ولیه عصر و صاحبه دهر و شاه‌قلی بیک استاجلو قورچی شمشیر به منصب للگی خدمتش سرافراز بود و در زمان فترت اقتدار اسماعیل میرزا، مهد علیا نامزد علی‌قلی خان شاملو امیرالمرای هرات نواده دورمیش خان شد؛ اما از حریم حرمت خود پای بیرون نهاد و مد‌العمر دست آرزوی کسی به‌ذیل عفت آن قدسی سریرت نرسید» (واله اصفهانی، ۱۳۷۲، ص ۴۰۳). او در سال ۹۸۵ ق. به‌دستور برادرش (اسماعیل دوم) به عقد علیقلی خان درآمد (فلسفی، ۱۳۳۴، ص ۱۳، ۲۵).

زینب بیگم علاوه بر امور سیاسی در انجام دادن امور خیریه و ساخت بناهای عمومی و عام‌المنفعه از جمله: راه‌ها، پل‌ها و کاروان‌سراها نیز اهتمام بسیاری می‌ورزید و نزدیک به صد هزار تومان در این راه خرج کرد؛ از آن جمله، کاروان‌سرای در راه قزوین به سواه ساخت که آن را کاروان‌سرای بیگم می‌نامند (نوابی، ۱۳۵۰، ص ۱۶؛ نوری مجیری، ۱۳۹۲، ص ۲۰۷) کاروان‌سرای مذکور که بر سر راه کاروان‌های عتبات قرار داشت؛ امروزه با نام هجیب همچنان پابرجاست. همواره کاخ وی پناهگاه علما، ارباب فضیلت و اهل ادب و شعر بود و برای بسیاری از آنان حقوق ثابت تعیین کرده بود (عقیقی بخشایشی، ۱۳۸۲، ص ۶۰۸). او موقوفه‌های زیادی در قزوین، اصفهان و یزد داشت، بازار امیرچخماق یزد را خرید و وقف مزار خود در مشهد قرار داد (منشی ترکمان، ۱۳۸۲، ص ۱، ۱۳۵).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۶۴

شکل شماره سه- کاروان سرای هجیب
(در مسیر زائران عتبات)

شکل شماره چهار- بازار امیرچخماق
(موقوفه زینب بیگم)

علاوه بر آن، به امور خیریه در عتبات عالیات نیز همت می گماشت؛ از جمله بعد از اینکه شاه عباس به تشویق وی ضریح مرقد امیرالمومنین (ع) را تعویض کرد که به تشویق وی صورت گرفته بود، قندیلی زیبا برای روشنایی داخل ضریح هدیه و نیز جواهرهایی را برای هزینه های آن حرم ارسال کرد (ناصرالدین شاه، ۱۳۶۲، ص ۱۳۵؛ دایره المعارف تشیع، ۱۳۹۲، ص ۱، ۷۱).

پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۶۵

شکل شماره شش- شمعدانها و
قندیل های نقره اهدائی

شکل شماره پنج- ضریح مرقد مطهر
امام علی (ع) (دوره صفوی)

خیرالنسایگم (مادر شاه عباس اول)

خیرالنسایگم ملقب به مهدعلیا دختر میرعبدالله، والی مازندران، در سال ۸۲۶ ق در میان خاندان مرعشیان مازندران به دنیا آمد. پدرش عبدالله به هنگام سلطنت شاه طهماسب اول صفوی حکمرانی مازندران را برعهده داشت (سیوری، ۱۳۷۲، ص ۶۸) اما بعد از مدتی شاه طهماسب او را از حکومت عزل کرد

و سپس به قتل رسانید. او بعد از چندی برای دلجویی از بازماندگان میرعبدالله دخترش

خیرالنسایبگم را به عقد پسر ارشد خود، محمد میرزا، در آورد و شاه عباس اول حاصل این ازدواج بود (فلسفی، ۱۳۳۴، ص ۶-۵). پس از قتل شاه اسماعیل دوم برادرش محمد میرزای نایبنا به سلطنت انتخاب شد؛ اما همین ضعف بینایی سبب شد که همسرش خیرالنسا بیگم بر او تسلط یابد و بر عزل و نصب سران کشوری و لشکری مداخله کند. او سرانجام در پی درگیری های خاندانی به دست سران قزلباش در سال ۹۵۸ ق کشته شد (منشی ترکمان، ۱۳۸۲، ص ۱، ۲۴۸). او که به عنوان یکی از زنان بانفوذ در این دوره در امور مذهبی و خیریه نیز فعال بود (جعفری کلکناری، ۱۳۸۷، ص ۲، ۹)، با انجام دادن اقدام های خیریه از جمله تأمین هزینه های تعدادی از کاروان سراهای مسیر راه عتبات برای پذیرایی و تسهیل زیارت زائران و نیز با تقدیم هدایایی برای مخارج پروژه های بازسازی عتبات نقش مهمی در این خصوص ایفا کرد (جعفریان، ۱۳۷۳، ص ۳۵۵-۳۵۸). این بانوی خیر، نسخه خطی قرآنی که در سال ۱۲۴۳ قمری با آب طلا نوشته شده بود به حرم امام حسین (ع) هدیه کرد.

دلارام بیگم (مادر شاه صفی)

دلارام بیگم همسر دوم محمدباقر میرزا، ولیعهد صفوی، از زنان گرجی حرم شاه عباس دوم بود. او به عنوان رقیب اصلی برای فخرجهان بیگم مادر سلیمان میرزا و همسر اول ولیعهد بود؛ اما محمدباقر میرزا به فرمان شاه عباس دوم اعدام شد. سپس همسران و فرزندان او به اصفهان آمدند و سام میرزا فرزند او مورد توجه شاه عباس قرار گرفت و در دستان او رشد کرد تا اینکه شاه او را ولیعهد کرد. او یکسال بعد که پدر بزرگش از دنیا رفت با عنوان شاه صفی به جای او به سلطنت نشست و دلارام خانم به مقام نواب علیه مادر شاه نائل آمد (هنرفر، ۱۳۵۰، ص ۵۹۴). اگرچه شاه صفی فرزند زنی متدین و نیکوکار بود که در زمینه کارهای خیریه اقدام های مهمی انجام داد اما به شدت خونریز و بی رحم بود و بسیاری از شاهزادگان، درباریان و منسوبان شاه عباس را کشت و یا کور کرد (هدایت، ۱۳۸۰، ص ۶۸، ۷۷). دلارام خانم به دلیل موقعیت مادر شاه نفوذ چشمگیری بر دربار صفوی داشت و با استفاده از این موقعیت ممتاز در دوران حیات خود نقش

فراوانی در حمایت از نیازمندان و توسعه بناهای عام‌المنفعه ایفا کرد از جمله اقدام‌های خیریه او می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

ساخت و نگهداری بناهای مذهبی مانند مسجدها و کاروان‌سراها، وقف برخی از املاک و دارایی‌ها برای امور خیریه و تأمین هزینه‌های مسجدها و مدرسه‌های دینی و اماکن متبرکه. علاوه بر آن، بخشی از املاک وقفی او در اصفهان برای مخارج و هزینه در عتبات عالیات مصرف می‌شد (احمدی، ۱۳۸۳، ص ۱، ۱۹، ۳۶).

او مدرسه جدّه کوچک را در زمان وزارت ساروتقی، وزیر شاه‌عباس دوم، در اصفهان در سال ۱۰۵۸ ق ساخت و آن را وقف طلاب کرد که کتیبه‌ای در آنجا حکایت از این امر دارد (هنرفر، ۱۳۵۰، ص ۵۵۳).

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

شکل شماره هشت - کتیبه موقوفه
مدرسه جدّه کوچک

شکل شماره هفت - مدرسه جدّه کوچک
در اصفهان (موقوفه دلارام بیگم)

زبیده بیگم (دختر شاه سلیمان)

زبیده بیگم از دختران شاه سلیمان و خواهر شاه سلطان حسین صفوی و همنام زبیده بیگم دختر شاه‌عباس اول است که با فرزند یکی از علمای اصفهان، یعنی شمس‌العلماء ازدواج کرد. او که از زنان خیر بود، املاکی را در اصفهان برای بازسازی و مخارج عتبات در تاریخ‌های ۱۰۹۲ و ۱۱۰۷ ق وقف کرد (دهقان‌نژاد، ۱۳۸۶، ص ۱ و ۱۶). در این میان، باید به روستای سیان که تولیت آن بر عهده میرزا محمدباقر صدر خاصه، فرزندش بوده است، اشاره کرد (گزی‌برخواری، ۱۳۲۸، ص ۱۸۴-۱۸۵).

شکل شماره نه- آستان امامزاده عبدالمظفر در روستای سیان شهرستان اصفهان

راضیه بیگم یا رضیه بیگم (دختر شاه سلطان حسین)

رضیه بیگم، خواهر شاه طهماسب دوم، در سال ۱۱۱۲ ق به دنیا آمد. دوران نوجوانی اش مصادف بود با تصرف اصفهان توسط افغان‌ها که بعد از اینکه نادرشاه این شهر را فتح کرد، به عقد او درآمد و به مدت دوازده سال ملکه او بود. رضیه بیگم با مرگ نادرشاه به عتبات عالیات مهاجرت کرد و در همان جا نیز در سال ۱۱۹۰ قمری از دنیا رفت و در حرم امام حسین (ع) دفن شد (اصفهانی، ۱۳۲۶، ص ۱۲۵). او که در طول زندگانی خود از مهم‌ترین شاهزاده خانم‌های دودمان صفویان و افساریه بود، موقوفه‌های بسیاری برای کربلا و حرم امام حسین (ع) قرار داد و علاوه بر آن، برای ترمیم عتبه و صحن مقدس کربلا و مسجد شبستان بیست هزار سکه نادی هزینه کرد و نوسازی گسترده‌ای در آن انجام داد (خلیلی، ۱۳۸۶، ص ۲، ۲۶۸). او نادرشاه را تشویق کرد تا گنبد حرم امام حسین (ع) را در ۱۱۵۶ ق مطلقاً کند و خود نیز مقداری جواهر، قندیل و فرش به این حرم اهدا و ضریح را نیز نقره‌کاری کرد (اصفهانی، ۱۳۲۶، ص ۱۷۷). او علاوه بر حرم امام حسین (ع)، در سال ۱۱۵۶ ق کاشی‌های گنبد و صحن سامرا را نیز بازسازی کرد (صحتی سردرودی، ۱۳۷۴، ص ۸۱).

شکل شماره یازده- کاشی‌های ورودی صحن
سامرا (عصر صفوی)

شکل شماره ده- گنبد مطلای حرم
امام حسین (ع) عصر نادری

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۶۹

گوهرشادخاتون (دختر شاه‌سلطان حسین)

گوهرشادخاتون، خواهر رضیه بیگم، یکی دیگر از دختران شاه‌سلطان حسین است که پس از مرگ خواهرش به عقد نادرشاه افشار درآمد. او را نباید با بانوی خیر و نیکوکار عصر تیموری، یعنی گوهرشادخاتون اشتباه گرفت. صندوق خاتم‌کاری شده‌ای که امروزه روی قبر مطهر امام حسین (ع) قرارداد از هدایای اوست که به دست هنرمندان مشهور اصفهانی در آن دوران ساخته شده است (آل طعمه، ۱۴۱۶ق، ص ۹۸). او برخی از املاک و مستغلات خود را در تاریخ ۱۰۷۱ ق وقف زائران حرم امام علی (ع) و امام حسین (ع) کرد (ارجح، ۱۳۹۱، ص ۴).

شکل شماره دوازده- صندوق خاتم‌کاری مرقد مطهر امام حسین (ع) عصر صفوی (هدیه
گوهرشادخاتون)

زنان غیردرباری

زینب بیگم اردستانی

زینب بیگم دختر امیر محمد اردستانی معروف به شیخ الاسلام در سال ۱۱۱۷ ق در اردستان اصفهان به دنیا آمد. او از بانوان نیکوکار در دوران شاه سلطان حسین صفوی و از خاندانی علمی و معنوی و همسر امیر محمد مهدی حکیم الحکما اردستانی طبیب ایرانی بود. زینب بیگم به همراه همسرش مدتی را در هندوستان به سر برد و چون توانست دختر اورنگ زیب، پادشاه مغول هند را معالجه کند، پادشاه زیادی دریافت کرد و همه آن را به امور خیریه در ایران و عتبات اختصاص داد؛ از جمله بنای مدرسه علمی و مسجد نیم آورد در اصفهان به سال ۱۱۱۷ ق که برای هزینه‌های طلاب و نگهداری این مدرسه نیز اموال و املاک زیادی را وقف کرد (جابری انصاری، ۱۳۲۱، ص ۳۰۷). از این مدرسه مشهور تاکنون علمای بزرگی برخاسته‌اند. او مدرسه دیگری را در محله کاسه‌گران اصفهان ساخت (هنر فر، ۱۳۵۰، ص ۶۷۹) و بخشی دیگر از املاکش را نیز وقف عتبات عالیات کرد؛ از جمله موقوفه‌ای را در زادگاه خود، یعنی اردستان قرار داد که عوائد آن باید صرف زوار عتبات می‌شد (خشنودی، ۱۳۹۳، ص ۱۲۴-۱۰۵).

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۷۰

شکل شماره چهارده- مدرسه کاسه‌گران (موقوفه زینب بیگم)

شکل شماره سیزده- مدرسه نیم آورد (موقوفه زینب بیگم)

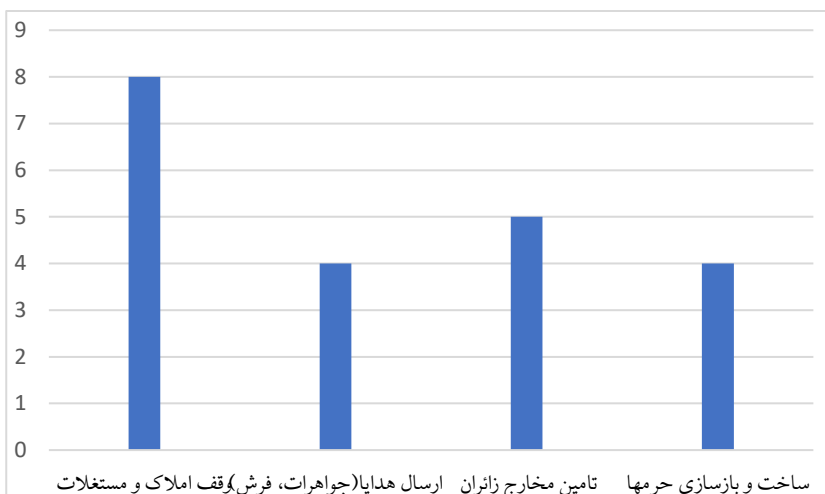
مروارید خانم

از زنان ثروتمند اصفهان که املاکی را وقف روشنایی و عطرافشانی عتبات در تاریخ ۱۰۹۰ ق کرد (دهقان‌نژاد، ۱۳۸۶، ص ۱، ۱۶).

جدول شماره یک- زنان درباری و غیردرباری و انواع خدمات آنان در حرم‌های مطهر (عصر صفوی)

نام شخصیت	جایگاه و نسبت	نوع فعالیت	مکان موقوفه	محل حرم
۱. خان‌شاهی بیگم	دختر شاه اسماعیل اول	وقف املاک، هدیه قالی‌ها و پارچه‌های نفیس و نیز پارچه‌دوزی	دیزد و بلوک قهستان	عتبات
۲. گوهرشاه بیگم	دختر شاه اسماعیل اول	هزینه بازسازی حرم امام‌علی (ع) و امام‌حسین (ع)	قم و اصفهان	کربلا و نجف
۳. زینب بیگم	دختر طهماسب اول	وقف املاک روشنایی داخل ضریح، جواهرهایی برای هزینه‌های حرم نجف	قزوین و ساره	نجف
۴. سلطانم بیگم	همسر طهماسب اول	بازسازی حرم امام‌حسین (ع) و مناره العبد	عتبات	کربلا
۵. خیرالنسای بیگم	مادر شاه‌عباس اول	تسهیل زیارت زائران و نیز تقدیم هدایایی	عتبات	کربلا
۶. دلارام بیگم	مادر شاه‌صفی	وقف املاک برای مخارج و هزینه عتبات عالیات	اصفهان	کربلا
۷. فخرجهان بیگم	مادر شاه سلیمان	وقف املاک برای مخارج زائران عتبات	اصفهان	عتبات
۸. زبیده بیگم	دختر شاه سلیمان	وقف املاک برای بازسازی و مخارج عتبات	اصفهان	کربلا
۹. راضیه یا رضیه بیگم	دختر سلطان حسین	ترمیم عتبه و صحن کربلا جواهرها، قندیل و نقره‌کاری ضریح، گنبد و صحن سامرا	عتبات	کربلا و سامرا
۷. گوهرشادختون	دختر سلطان حسین	وقف املاک برای مخارج زائران حرم امام‌علی (ع) و امام‌حسین (ع)	اصفهان	نجف و کربلا

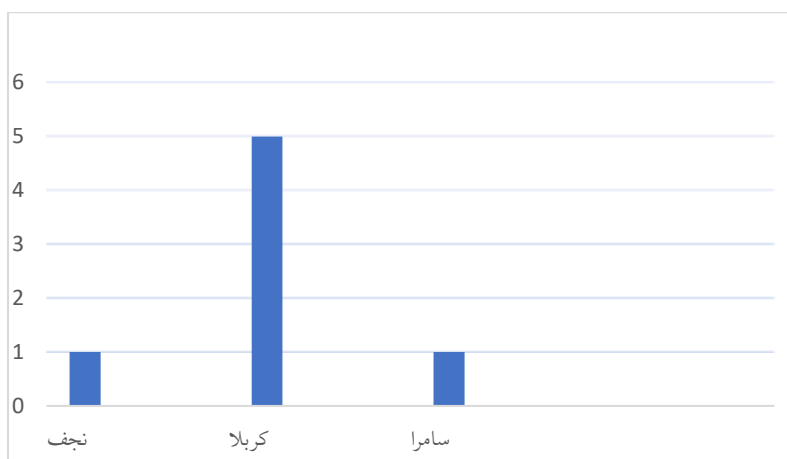
زین بیگم اردستانی	غیردرباری	وقف املاک برای ساخت صحن و حرم حضرت علی (ع) و تأمین مخارج زائران	اردستان	نجف
۹. مروارید خانم	غیردرباری	روشنایی و عطرافشانی عتبات	اصفهان	عتبات
۱۰. فاطمه سلطان	غیردرباری	ارسال فرش و قالی‌های نفیس	اصفهان	نجف

نمودار شماره یک- انواع خدمات زنان عصر صفوی به عتبات عالیات

نمودار شماره دو- محل و مکان موقوفه در دوره صفوی

نمودار شماره سه - حرم‌های بازسازی شده در دوره صفوی

نقش زنان ایرانی در بازسازی عتبات در عصر قاجار

زنان درباری

آسیه خانم (همسر آغا محمدخان قاجار)

آسیه خانم، دختر محمدخان عزالدین لوی (عضدانلو) قاجار همسر حسینقلی جهانسوز (برادر آغا محمدخان قاجار) ملکه مادر فتحعلی شاه ملقب به ام‌الخاقان و معروف به مهدعلیا، از زنان نیکوکار عصر قاجار بود که مدرسه حکیم هاشم، معروف به مدرسه مادرشاه در بازار تهران از موقوفات اوست و اوقافی را نیز برای تأمین شهریه مدرسان آن قرار داد. آسیه خانم در تهران در سال ۱۲۱۷ ق درگذشت و به وصیت او جنازه اش به نجف منتقل و در روضه حیدریه به خاک سپرده شد. او در آشتی دادن دو فرزندش، یعنی فتحعلی شاه و حسینقلی خان نقش ویژه ای داشت. اگرچه چندان نقشی در بازسازی عتبات از او در دست نیست، در سال ۱۲۰۷ ق به عتبات عالیات رفت و استخوان‌های محمدحسن خان قاجار و حسینقلی خان جهانسوز را در نجف دفن کرد و هدایایی نیز برای حرم قرار داد. در سفر دیگرش به عتبات در سال ۱۲۱۶ ق سنگ قبر آقا محمدخان را با خود به آنجا منتقل کرد (رجبی، ۱۳۸۷ ش، ص ۱۲۷).

شکل شماره پانزده- مسجد و مدرسه مادرشاه (مدرسه حکیم هاشم) ساخته آسیه خانم مهدعلیا مادر فتحعلی شاه

بدرالنساخانم (همسر فتحعلی شاه قاجار)

بدرالنسا خانم، دختر حاجی مصطفی قلی خان قوانلو فرزند حسینقلی جهان سوز، یکی از برادران ناتنی آغا محمدخان قاجار و عموی فتحعلی شاه است. آغا محمدخان، بدرالنسا را برای ازدواج با باباخان (فتحعلی شاه) برگزید تا از راه این ازدواج پیوند میان برادران تنی و ناتنی را مستحکم تر کند. بعدها مصطفی قلی خان به مخالفت با آغا محمدخان برخاست ولی به دستور او کور شد. بدرالنساخانم که از بانوان خیر عصر قاجار بود، وصیت کرده بود او را پس از درگذشت در عتبات عالیات دفن کنند. او در ۱۲۳۷ ق مناره جنوبی بارگاه امام حسین (ع) را که سلطان احمد جلایری ساخته بود، به طلا آراست (مدرسی بستان آبادی ۱۳۵۸، ص ۴۶۰) و در سفر دیگری که در سال ۱۲۵۶ ق به عتبات داشت، هزینه‌هایی را از نو صرف بازسازی حرم‌ها کرد (کتابخانه ملی، سند شماره ۲۹۵). به گفته ناصرالدین شاه: «محمدشاه مرحوم بنای گنبد امام حسین (ع) را از نو ساخته و طلای گنبد و نقره ضریح هم از خاقان شهید است. طلای مناره‌ها که از نصف بالاست از زن خاقان مغفوره (فتحعلی شاه) و دختر مصطفی خان عمو است. آینه‌کاری را مردم به شراکت پرداخته‌اند. ضریح حضرت عباس را نیز او نقره کرده اما همه ریخته است» (ناصرالدین شاه، ۱۳۶۲، ۱۴۴). علاوه بر آن، با سرمایه او چهار مناره حرم

امام موسی کاظم (ع) را در کاظمین طلاکاری کردند (معزی، ۱۳۶۸، ش ۱۲، ۴۵).

شکل شماره هفده- تصویر سمت چپ:
طلاکاری چهار ماذنه حرم کاظمین با سرمایه
بدرالنساخانم

شکل شماره شانزده- تصویر سمت
راست: ماذنه جنوبی حرم (طلاکاری
بدرالنساخانم (همسر فتحعلی شاه قاجار)

گلین خانم (همسر فتحعلی شاه قاجار)

یکی دیگر از همسران فتحعلی شاه، یعنی گلین خانم ماذنه‌ها و مناره‌های حرم
امام حسین (ع) را در سال ۱۲۳۷ق تعمیر و بازسازی و سپس مطلا کرد (اصفهانی،
۱۳۲۶، ص ۱۴۸). او دیوارهای ایوان جنوبی مرقد را نیز با طلای خالص آراست
(مدرسی بستان آبادی، ۱۳۵۸، ص ۲، ۴).

شکل شماره هجده- طلاکاری مناره (به همت گلین خانم)
شکل شماره نوزده- طلاکاری ایوان (به همت گلین خانم)

تاجماه بیگم (دختر میرزاعیسی قائم مقام)

تاجماه بیگم مشهور به حاجیه خانم و خواهر میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی صدراعظم مقتول فتحعلی شاه، از دیگر زنان خیر درباری بود که قریه‌ها و املاکی را وقف امور خیریه کرد؛ از جمله وقف شش دانگ از موقوفه قریه خواجه مرجان^۱ و چهار دانگ قریه صوفیان تبریز برای عتبات (کریمی، ۱۳۹۲، ص ۳۲۰-۳۲۵). بدین صورت:

- ۱- یک سوم برای روشنایی مرقد مسلم بن عقیل و هانی بن عروه؛ ۲- یک سوم برای روشنایی مسجد کوفه؛ ۳- دو سوم برای حرم حضرت ابوالفضل؛ ۴- یک دهم برای روشنایی مرقد امام علی (ع)؛ ۵- نیم درصد حق متولی عتبات مقدس؛ ۶- بیست درصد برای خرج زوار مستمند در کربلا و تعزیه داری در آنجا؛ ۷- ده درصد برای روشنایی حرم کاظمین و عسکرین و سرداب مقدس؛ ۸- یک درصد برای خرید کتاب‌های فقهی و معیشت طلاب نجف اشرف.^۲

^۱ از روستاهای استان آذربایجان شرقی در دهستان چله‌خانه بخش صوفیان شهرستان شبستر

^۲ نک: کتاب وقف‌نامه قریه خواجه مرجان و قریه صوفیان تبریز به شماره بازایی: ۱۴۹۶۳/۴ و به شماره مدرک

شکل شماره بیست - وقف نامه قریه خواجه مرجان و قریه صوفیان تبریز با ذکر موقوفه

تاجماه خانم برای عتبات

گلین خانم (همسر عباس میرزا)

گلین خانم ملقب به مهدعلیا، دختر محمد خان دولو قاجار بیگلریگی، یکی از رجال مهم و تأثیرگذار دوره قاجار بود. او که همنام همسران فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه بود در سال ۱۲۱۷ ق با عباس میرزا ازدواج کرد که این ازدواج به توصیه آغا محمدخان قاجار برای حل اختلاف دیرینه بین شاخه های قدرتمند دولو و قوانلو انجام می شد (معزی، ۱۳۶۸، ص ۴۵). او ضریح نقره ای برای مرقد مطهر ابوالفضل العباس ساخت که محمد شاه آن را روی ضریح فولادی قبلی نصب کرد (ناصرالدین شاه، ۱۳۶۲، ص ۱۱۹).

گلین خانم در سال ۱۲۷۳ ق از دنیا رفت و در حرم فاطمه معصومه در قم به خاک

سپرده شد.

شکل شماره بیست و یک- ضریح نقره‌ای حضرت ابوالفضل (دوره قاجار)

انیس الدوله (همسر ناصرالدین شاه)

فاطمه به سبب انتساب به طایفه انیسی ملقب به انیس الدوله از گرجیانی بود که اجدادش در زمان صفویه به ایران کوچ کرده و در مازندران ساکن شده بودند. اطلاعات دقیق و مستندی درباره تاریخ تولد او در منابع تاریخی موجود نیست و اطلاعات مربوط به زندگی او پیش از ورود به دربار ناصرالدین شاه ثبت نشده است. او زنی از یک خانواده روستایی بود که در روستای امامه لواسان زندگی می‌کرد و از طریق ارتباطش با یکی از زنان حرم شاهی وارد حرم خانه ناصرالدین شاه شد و به خدمت‌کاری جیران فروغ السلطنه زن سوگلی شاه درآمد (تفضلی، ۱۳۷۷، ص ۱۹۷؛ تاج السلطنه، ۱۳۶۱، ص ۲۵). ناصرالدین شاه پس از مرگ جیران او را به عقد موقت خود درآورد. او نه تنها به دلیل محبوبیتش نزد شاه، بلکه به خاطر نقش مدیریتی و قدرت اجرایی‌اش در حرم‌سرا شهرت فراوانی یافت و به دلیل تدبیر و هوشمندی‌اش مسئولیت سازمان‌دهی امور داخلی دربار و حرم‌سرا را نیز بر عهده گرفت. او همواره مورد احترام سایر زنان و حتی مقامات دربار بود به گونه‌ای که زنان حرم‌سرا همراه با او در مخالفت با شاه از فتوای تحریم استعمال تنباکو استقبال کردند. انیس الدوله کم‌کم به قدرتمندترین و صاحب نفوذترین زن در دربار ناصرالدین شاه پس از جیران تبدیل شد؛ به گونه‌ای که در بیشتر تصمیم‌گیری‌های شاه دخالت و در ملاقات با همسران سفیر کبیرها و بزرگان اروپا با مترجم ویژه با آنها ملاقات

می‌کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۹، ص ۸۰۱؛ سعدوندیان، ۱۳۸۷، ص ۳۰۵).

او پس از مدتی لقب حضرت قدسیه را نیز دریافت کرد. او نزدیک سی سال به‌عنوان ملکه واقعی ایران در رأس امور سیاسی عصر قاجار قرار داشت و نخستین ملکه ایرانی است که شاه را در اولین سفرش به اروپا همراهی کرد و لذا در تاریخ قاجار به‌عنوان نمادی از قدرت زنان در چارچوب محدودیت‌های جامعه آن زمان شناخته می‌شود (تفضلی، ۱۳۷۷، ص ۲۱۰).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۷۹

انیس الدوله پس از مرگ ناصرالدین شاه از قدرت کناره‌گیری کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۹، ص ۱، ۱۱۵-۱۱۶). به گفته معیرالممالک انیس الدوله از آنجا که علاقه فراوانی به ناصرالدین شاه داشت، روزی اسکناسی را که تصویر او بر آن بود، نزد وی آوردند و او از فرط غصه آنقدر به سینه و شکم خود کوبید که بیمار شد و از دنیا رفت (معیرالممالک، ۱۳۶۱، ص ۱۷). مرگش در سال ۱۳۱۵ ق اتفاق افتاد و در آرامگاه ویژه همسران ناصرالدین شاه در صحن امام‌علی (ع) در نجف اشرف به خاک سپرده شد. انتخاب این محل برای دفن نشان‌دهنده جایگاه برجسته او در دربار ایران بود. او به اهل بیت علیهم‌السلام ارادت خاصی داشت و چون زنی دین‌دار و متعهد به امور مذهبی بود، از نفوذ و ثروتی که در دربار ناصرالدین شاه به‌دست آورده بود، برای انجام دادن فعالیت‌های خیریه و مذهبی استفاده می‌کرد و در کمک به نیازمندان نقش فعالی داشت. او بخش چشم‌گیری از مال و ثروت خود را به آستان‌های مقدس در ایران بخشید؛ از جمله: نیم‌تاج الماس را به آستان امام‌رضا (ع) هدیه کرد، طلاکوبی درهای مسجد گوهرشاد، وقف ده باب مغازه برای روضه‌خوانی امام‌رضا (ع)، وقف زمین‌های کاشانک برای شاهزاده حسین در روستای امامه، بنای پل در ناصرآباد لواسان از دیگر اقدام‌های اوست. وقف‌نامه‌های او امروزه در کتابخانه ملی ایران در دست است (کتابخانه ملی، سند شماره ۴۱۸/۲۵۰).

انیس الدوله در بازسازی و توسعه عتبات عراق نیز نقش مؤثری داشت. یکی از اقدام‌های مهم او کمک به بازسازی و مرمت حرم‌های مقدس در شهرهای کربلا، نجف، کاظمین و سامرا بود. او از درآمدهای خود برای این پروژه‌ها هزینه می‌کرد و توجه ویژه‌ای به زائران این مکان مقدس داشت. گفته می‌شود که او با واسطه‌ها و نمایندگان که به عراق

می‌فرستاد، بر روند اجرای این فعالیت‌ها نظارت می‌کرد. این تلاش‌ها نشان‌دهنده تأثیرگذاری او در زمینه‌های فراتر از دربار و نقش او به‌عنوان یک زن فعال در امور مذهبی و اجتماعی آن زمان است. در میان اسناد وقفی و تاریخی مرتبط با بازسازی عتبات عالیات در دوران قاجار اسناد وقفی زیادی از انیس‌الدوله در دست است (دبیر سیاقی، ۱۳۸۴، ص ۲۵-۳۲). همچنین، چند سند نیز مربوط به عتبات از جمله نصب ضریح نقره‌ای با پنج شبکه برای مدفن شهیدان کربلا که هنوز هم باقی است. اهدای تاج الماس به حرم امیرالمؤمنین علی (ع)، بافت و اهدای پرده‌ای مرواریدنشان برای آستان امام حسین (ع) که نام خود را نیز بر آن حک کرده از دیگر خدمات همسر ناصرالدین شاه است (آل طعمه، ۱۴۱۶ق، ص ۱۴۷).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

شکل شماره بیست و دو-ضریح نقره‌ای شهدای کربلا

همچنین، او بخشی از دکان‌های بازار تهران را وقف عتبات کرد که براساس صورت‌نامه وقفی می‌بایست بدین‌گونه برای روشن‌کردن اعتبار مقدس مصرف شود: «اولاً دو عشر از تمام منافع را مقدمتاً علی‌التعمیر و المصارف از

بابت حق التولیه و النظاره از برای متولی غیر زمان واقفه خیر موفقه معظمه دامت شوکت‌ها منظور فرمایند و ثانیاً همه‌ساله معادل دویست و شصت و پنج تومان به جهت شموعات روضات منوره مقدسه که شرح آن‌ها در ذیل مسطور است، موضوع نمایند. بوستان

مقدس حضرت مولای متقیان رضی‌الله‌عنه ملک‌المنان: دوشمع، بوستان نورانی، حضرت ابی‌عبدالله‌الحسین، ارواح جهانیان فدای اوست: یک شمع، باغ مطهر حضرت ابی‌الفضل صلوات‌الله‌علیه، یک شمع، در مدینه منوره کاظمین علیه‌السلام، یک شمع، در بوستان مطهرین عسکریین علیه‌السلام یک شمع و در سرداب مقدس سامرا یک شمع» (دبیر سیاقی، ۱۳۸۴، ص ۲۵).

احترام‌الدوله (همسر ناصرالدین شاه)

احترام‌الدوله یکی دیگر از همسران ناصرالدین شاه بود که ایوان حرم حضرت ابوالفضل را در سال ۱۳۰۹ ق طلاکاری کرد. این ایوان را سلطان عبدالحمید عثمانی ساخته بود (آل طعمه، ۱۴۱۶ ق، ۲۸۷؛ کلیددار، ۱۴۱۸ ق، ص ۲ و ۱۷۴).

ملک‌زاده خانم (خواهر ناصرالدین شاه)

ملک‌نساخانم ملقب به عزت‌الدوله و معروف به ملک‌زاده خانم دختر محمدشاه و ملک‌جهان‌خانم در سال ۱۲۴۸ ق به دنیا آمد و به خواسته برادرش ناصرالدین شاه در سال ۱۲۶۵ ق به ازدواج میرزا تقی‌خان امیرکبیر درآمد. او بخشی از دارایی‌های خود را وقف عتبات عالیات کرد و با حمایت مالی از ساخت و بازسازی اماکن مذهبی در کربلا و نجف نقش داشت. عزت‌الدوله در سال ۱۳۲۳ ق از دنیا رفت و براساس وصیتش به جهت ارادتی که به امام‌زاده احمد داشت، در کنار آن مقبره در محله حسن‌آباد اصفهان مدفون شد.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۸۲

فخرالدوله (همسر محمدعلی شاه)

او دختر امین‌الدوله و همسر محمدعلی شاه بود که دربی از نقره برای بالاسر حضرت امیر در نجف در سال ۱۳۱۶ ق ساخت و آن را اهدا کرد (خلیلی، ۱۳۸۶، ص ۶۰).

سلطان بیگم (دختر میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک شیرازی)

سلطان بیگم از زنان نیکوکار درباری عصر قاجار بود که خدماتی در عتبات مقدسه انجام داد؛ از جمله در سال ۱۳۲۴ ق برای نخستین بار ضریح نقره‌ای بر دو قبر شریف امام کاظم و امام جواد (علیهم‌السلام) نصب کرد. این ضریح که با هزینه او و با تلاش حاجی میرزا محمدکاظم طباطبایی ناظم‌التجار ساخته شد (آل‌یاسین، ۱۹۳۱م، ص ۱۲۵-۱۲۶)، هفت متر طول و پنج متر عرض و هجده شبکه با یک درب ورودی دارد و کتیبه‌ای نواری گردگرد آن را با سوره‌های قرآن و اسماء الهی مزین کرده است (قائدان، ۱۳۸۰، ص ۱۸۹). وزن نقره‌ای که برای ساخت آن به کار رفته ۲۵۰ هزار مثقال بوده و برای نصب آن نیز پنجاه هزار تومان هزینه کرده است (خلیلی، ۱۳۸۶، ص ۱، ۱۷۶). این ضریح روی ضریح فرسوده قبلی که ناصرالدین شاه ساخته بود، قرار گرفت.

شکل شماره بیست و سه-ضریح نقره‌ای حرم کاظمین

مشارکت زنان غیردرباری

بی بی سرکاره خانم (مادر آقاخان اول محلاتی)

بی بی سرکاره، دختر محمدصادق محلاتی، مادر آقاخان اول املاکی در محلات و کهک داشت و در دوره فتحعلی شاه در قم ساکن شد و سپس به هند نقل مکان کرد و در سال ۱۸۵۱م درگذشت. او ضریحی برنجی برای قبر حبیب بن مظاهر در کربلا ساخت که بعدها ضریحی از نقره به جای آن نصب شد (سیف الدوله، ۱۳۶۴، ص ۲۳۰). او گنبد مرقد مسلم بن عقیل در کوفه را بازسازی کرد و در کنار یکی از پنجره‌های آن کتیبه‌ای مبنی بر تاریخ تعمیر و بازسازی آن به همراه این شعر گذاشت:

کنز فاطمه ام آقاخان
چراغ دو سادات و ذات دودمان جلیل
حساب تاریخش چون خواستم
گفت زغوغا به آه آنکه شهید شد مسلم بن

عقیل

سیف الدوله، ۱۳۶۴، ص ۱۴۹

شکل شماره بیست و پنج-گنبد
مرقد مسلم قبل از بازسازی بی بی سرکاره)

شکل شماره بیست و چهار- ضریح مرقد
حبیب بن مظاهر اسدی

پژوهشنامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۸۴

هما امامزاده

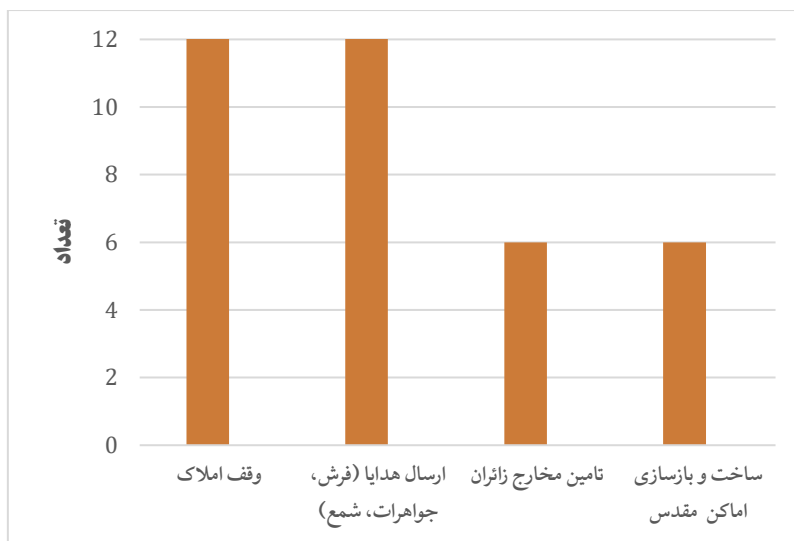
دختر سید حسن قمشه‌ای از اولین کسانی است که برای علم طب به اروپا رفت و پس از بازگشت مدتی در تهران بود. سپس به عتبات مهاجرت کرد و خود را وقف زائران عتبات و درمان آنان ساخت و در همان شهر در سال ۱۳۸۵ ق از دنیا رفت و در همان جا مدفون شد (ریاحی، ۱۳۸۵، ص ۲۱۲).

جدول شماره دو- زنان درباری و غیردرباری و انواع خدمات آنان در حرم‌های مطهر (عصر قاجار)

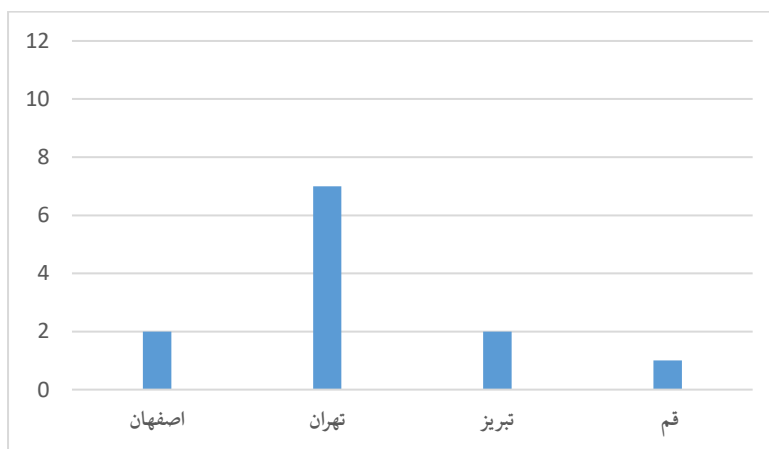
نام شخصیت	جایگاه و نسبت	حرم‌های بازسازی شده	حرم	محل موقوفه
۱- آسیه خانم (ملکه مادر)	مادر فتحعلی شاه	ارسال هدایا	نجف	-
۲- گلین خانم	همسر	ارسال پارچه‌های گران بها،	کربلا	تبریز

		وقف املاک	فتحعلی شاه	
کربلا	کربلا، کاظمین	نقره کاری ضریح عباس و طلاکاری مناره های حرم امام حسین و کاظمین	همسر فتحعلی شاه	۳- بدرالنساخانم
تهران	سامرا	وقف باغ ها، تأمین مخارج زائران	دختر فتحعلی شاه	۴- شکوه الدوله
عتبات	کربلا، سامرا	کمک به بازسازی کربلا، ارسال پارچه و جواهرها	همسر محمدشاه	۵- مریم خانم
قم، تهران	کربلا	وقف مستغلات کمک مالی به زائران	دختر محمدشاه	۶- احترام الدوله
کربلا	کربلا	ساخت ضریح نقره مرقد ابوالفضل	همسر عباس میرزا	۷- گلین خانم
تبریز	کربلا، نجف و کاظمین	وقف قریه و املاک برای روشنایی حرم های عتبات	دختر میرزا عیسی قائم مقام	۸- تاجماه بیگم
تهران	کربلا، سامرا	وقف مستغلات، ارسال جواهرها، حمایت مالی	مادر ناصرالدین شاه	۹- ملک جهان
تهران	نجف، کربلا	وقف املاک، ارسال فرش و شمع، تأمین مخارج زائران	همسر ناصرالدین شاه	۱۰- انیس الدوله
اصفهان، تهران	کربلا	وقف املاک، ارسال قالی های نفیس، حمایت از زائران	خواهر ناصرالدین شاه	۱۱- عزت الدوله
تهران	کربلا، سامرا	وقف املاک، ارسال طلا و جواهرها	همسر ناصرالدین شاه	۱۲- ملکه جهان

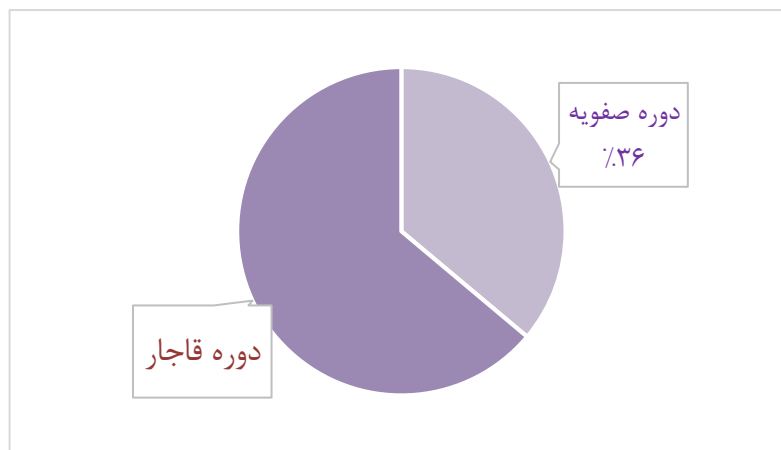
۱۳- سلطان خانم آغا	همسر ناصرالدین شاه	ارسال جواهرها، پارچه‌های گران بها، تأمین مخارج زائران	کربلا، سامرا	عتبات
۱۴- مهرالسلطنه	دختر ناصرالدین شاه	تأمین هزینه سفر و اسکان زائران، ارسال پارچه‌های نفیس	کربلا، نجف	عتبات
۱۵- امینه خانم	دختر ناصرالدین شاه	کمک‌های مالی برای زائران	کربلا، نجف	تهران
۱۶- فخرالدوله	همسر محمدعلی شاه	ساخت درب بالاسر حرم امام‌علی	نجف	نجف
۱۷- سلطان بیگم	دختر مشیرالملک شیرازی	ساخت ضریح حرم کاظمین	سامرا	تهران
۱۸- خدیجه سلطان	غیر درباری	وقف زمین و ارسال پرده‌های زربافت	کاظمین	مشهد
۱۹- بی بی خانم استرآبادی	غیر درباری	وقف مستغلات، ارسال شمع برای روشنایی حرم	کربلا	گرگان
۲۰- فاطمه خانم قاجاریه	غیر درباری	ارسال طلا و جواهرها برای توسعه حرم‌ها	کربلا، سامرا	عتبات
۲۱- مادر آقاخان اول محلاتی	غیر درباری	ساخت ضریح قبر حبیب بن مظاهر و گنبد مرقد مسلم	کوفه، کربلا	کربلا
۲۲- هما امامزاده	دختر سید حسن قمشه‌ای	خدمت به زائران عتبات	کربلا، نجف، کاظمین، سامرا	عتبات

نمودار شماره چهار- انواع خدمات زنان عصر قاجار به عتبات عالیات

نمودار شماره پنج- مکان املاک موقوفه در عصر قاجار

تحلیل جامعه آماری براساس ویژگی‌ها و نوع خدمات ارائه شده برای بازسازی حرم‌های مطهر

نگاهی به جامعه آماری مربوط به زنان عصر صفوی و قاجار و ترکیب شخصیتی ارائه‌دهندگان این خدمات نشان می‌دهد که از میان سیزده نفر افراد خیر شناسایی شده در عصر صفوی که اطلاعات‌شان در منابع موجود است، ده نفر آنان از منسوبان پادشاهان از جمله مادران، زنان و همسران آنان بوده‌اند و تنها سه نفر از آنان را غیردرباریان تشکیل

داده‌اند. همین‌طور از میان ۲۳ نفر از خیرین عصر قاجار تنها چهار تن از آنان از میان غیر درباریان و منسوبان پادشاهان و تعداد دو نفر نیز از رجال درباری غیر وابسته به پادشاهان بوده‌اند؛ بنابراین هفده نفر دیگر را منسوبان پادشاهان قاجار تشکیل می‌دهند. بدیهی است منتسبان به خاندان پادشاهی امکان ارائه و ارسال خدمات را به حرم‌های مطهر و توان مالی و اقتصادی خوبی برای این کار نیز داشته‌اند که البته هر دو مسئله به جایگاه انتسابی آنان برمی‌گردد. به‌طور معمول، زنان پادشاهان به‌طور مستقیم و غیرمستقیم با تشویق همسران‌شان به این امور خیر نیز همت می‌گماشته‌اند؛ اما اینکه در میان جامعه آماری مطالعه‌شده زنان بسیار کمتری از غیردرباریان در این امر مشارکت داشته‌اند، می‌تواند نشان‌دهنده وضعیت نامطلوب مالی و اقتصادی آحاد جامعه و زنان متوسط و غیردرباری باشد. بدیهی است نمی‌توان گفت طبقات پایین جامعه از لحاظ علاقه و یا دیانت نسبت به زنان درباری در جایگاه پایین‌تری قرار و انگیزه کمتری برای این کار داشته‌اند، بلکه این‌گونه خدمات مستلزم داشتن موقوفه‌هایی در ایران و یا اموالی بوده است که منافع و درآمدهای آن صرف هزینه‌های عتبات شود؛ بنابراین بدیهی است بیشتر موقوفه‌ها در دستان زنان درباری و منسوبان پادشاهان قرار داشته است. یک مقایسهٔ اجمالی نشان می‌دهد در دورهٔ صفوی اقدام‌های زنان در عتبات بیشتر در قالب حمایت غیرمستقیم از پروژه‌های شاهانه و با وقف اموال برای حفظ اماکن مذهبی بود؛ اما نفوذ آنان بیشتر با دربار و تأثیرگذاری بر پادشاهان شکل می‌گرفت؛ ولی زنان در دورهٔ قاجار به‌ویژه وابستگان سلطنتی نقش فعال‌تری در ادارهٔ موقوفات و تأمین هزینه‌های عتبات و برخی از آنان به شکل مستقیم در تأسیس و مدیریت امور خیریه برای زائران نقش داشتند. در این عصر گسترش ارتباطات با عتبات به دلیل نفوذ بیشتر ایران در عراق و افزایش تعداد زائران باعث شد نقش زنان در تأمین مالی و نگهداری اماکن مذهبی بیشتر شود.

نکتهٔ دیگر اینکه، یک مقایسهٔ آماری از تعداد خیرین در دو دوره نشان می‌دهد که خدمات ارائه‌شده در عصر قاجار بسیار بیشتر و نزدیک دو برابر عصر صفوی، یعنی ۶۴ درصد و عصر صفوی ۳۶ درصد است. با توجه به اینکه در دوران صفویه برای نخستین بار یک جامعه و دولت متحد شیعی در ایران شکل گرفته و طبیعتاً خدمات صرف‌شده

برای عتبات به‌عنوان مظهر و نماد تفکر شیعی باید بیشتر از عصر قاجار باشد، اما مشارکت آنان نسبت به دوره قاجار کمتر است که این امر جای سؤال است. شاید بتوان این‌گونه گفت که به‌سبب درگیری‌های ایران و عثمانی در آن عصر امکان نفوذ در عتبات و ارائه کمک‌ها و بازسازی‌های عتبات کمتر بوده است؛ زیرا دولت عثمانی محدودیت‌های زیادی در این زمینه ایجاد کرده است به همین علت نیز همسران شاهان صفوی این‌گونه خدمات را به داخل ایران و حرم‌های مطهر آن محدود کرده‌اند. در صورتی که در عصر قاجار چنین محدودیت‌هایی نبوده است. همچنین، از میان همسران و دختران پادشاهان قاجار بیشترین مشارکت را همسران و دختران ناصرالدین شاه داشته‌اند؛ ولی در میزان مشارکت همسران و دختران پادشاهان صفوی اختلاف معناداری وجود ندارد.

موضوع دیگر نوع خدمات ارائه‌شده، مکان‌ها و حرم‌هاست. در دوره صفوی بیشترین خدمات و بازسازی‌ها صرف کربلا و حرم امام حسین (ع) شده است و نجف و سامرا هم به یک میزان در درجه کمتری قرار دارند و درباره کاظمین نیز به حداقل می‌رسد. این امر نشان از جایگاه و اهمیت ویژه حرم امام حسین (ع) و درحقیقت، کربلا برای مردمان عصر صفوی دارد. همین امر نیز در دوره قاجار دیده می‌شود که بیشترین سهم به کربلا و سپس با فاصله خیلی زیاد به نجف، سامرا و بعد از آنها به کاظمین تعلق دارد. این طبیعی است که موضوع شهادت امام حسین (ع) و واقعه عاشورا و مظلومیت شهدای کربلا در میان مردمان این دو دوره بسیار دردناک و حزن‌آمیز بوده و بسیاری از نذرهای هم برای آن حضرت اختصاص می‌یافته و به آن حرم اهدا می‌شده است. از لحاظ مکان موقوفه‌ها نیز در دوره صفوی شهر اصفهان به‌عنوان پایتخت این دولت بیشترین موقوفه‌ها را در خود جای داده و در دوره قاجار نیز بیشترین موقوفات ابتدا در تهران به‌عنوان پایتخت و محل استقرار دولت و سپس سایر شهرها از جمله شهرهای مذهبی مثل قم و یزد قرار داشته است. همین‌طور در نوع خدمات نیز اختصاص اموال و املاک برای موقوفه‌ها و ارسال هدایای نقدی و غیرنقدی برای حمایت از زائران حرم‌های مطهر در دوره صفویه در درجه اول قرار داشته و مشارکت در بازسازی‌ها بسیار اندک بوده است. در دوره قاجار نیز وقف املاک برای تأمین هزینه‌های حرم‌ها بسیار بیشتر از سایر امور بوده و میزان کمتری به

بازسازی و توسعه اختصاص یافته است و در این خصوص تفاوت معناداری دیده نمی‌شود. این امر نشان می‌دهد چون امر بازسازی‌ها در توان و قدرت پادشاهان بوده زنان بیشتر به تقدیم نذرها، تأمین مخارج زائران و ارسال هدایا همت گماشته‌اند. زنان در دوره قاجار به‌ویژه وابستگان سلطنتی نقش فعال‌تری در اداره موقوفات و تأمین هزینه‌های عتبات به‌شکل مستقیم داشتند. در عصر قاجار گسترش ارتباطات با عتبات به دلیل نفوذ بیشتر ایران در عراق و افزایش تعداد زائران باعث شد نقش زنان در تأمین مالی و نگهداری اماکن مذهبی بیشتر شود.

نتیجه‌گیری

زنان در جامعه شیعی عصر صفویه و قاجار به‌ویژه همسران سلاطین و شاهزادگان درباری در امور خیریه و کارهای عام‌المنفعه همواره پیشگام بوده‌اند و املاک و مستغلات زیادی را برای این امر وقف کرده و برخی را هم برای مشاهد متبرکه به‌ویژه حرم‌های مطهر ائمه معصومین سلام‌الله‌علیهم در عتبات عالیات وقف خاصه قرار داده‌اند. آنان علاوه بر آن با اهدای تجهیزات لازم این مقبره‌های متبرکه و نیز تقدیم جواهرها و اموال نقدی خود به این امر خداپسندانه اهتمام ورزیده‌اند و به حمایت مالی از زائران عتبات نیز می‌پرداخته‌اند. بدیهی است ارادت قلبی و محبت آنان به اهل بیت و تلاش برای ترویج معارف و مناسک شیعی از عوامل مهم توجه آنان به این مشاهد مشرفه بوده است. غالب نیکوکاران در این خصوص را درباریان و همسران و فرزندان شاهان شکل می‌دهند؛ زیرا آنان با استفاده از موقعیت سیاسی خود در دربار و نیز انتساب به خاندان سلطنت نه تنها همسران خویش را در تعمیر و بازسازی عتبات مشوق بودند بلکه خود نیز با هدایای اموال و وقف املاک به این کار اقدام می‌کردند. اگرچه عمده زنان واقف و نیکوکار از میان آنان بودند، برخی از غیر درباریان نیز اگرچه محدود در این امر نقش چشمگیری داشته‌اند. نکته‌ای که حائز اهمیت است اینکه یک مقایسه تطبیقی بین دوره صفوی و قاجار نشان می‌دهد زنان عصر قاجار در بازسازی‌ها و تأمین نیازهای این اماکن مقدس و نیز ارائه تسهیلات زائران سهم برتری نسبت به زنان عصر صفوی به لحاظ کیفی و کمی داشته‌اند البته نباید محدودیت‌های عثمانی‌ها را برای حضور صفویه در عتبات نادیده گرفت.

بر اساس داده‌های منابع تاریخی و اسناد عمده کسانی که در عصر صفویه به خدمات در این خصوص پرداختند بیشتر با وقف املاک به بازسازی و تأمین خدمات زائران اقدام کرده‌اند و عمده این املاک نیز در اصفهان قرار داشته است.

منابع

- ابویی مهریزی، محمدرضا، سادات نعمت‌اللهی یزد در عصر صفوی، یزد، بنیاد فرهنگی ریحانه الرسول، ۱۳۸۳.
- احمدی، نزهت، «نقش زنان در ایجاد بناهای مذهبی در پایتخت صفویان»، بانوان شیعه، شماره ۱، ۱۳۸۳.
- ارجح، اکرم، «موقوفات زنان در دوره صفوی و عثمانی»، تاریخ روابط خارجی، شماره ۵۲ و ۵۳، ۱۳۹۱ ش.
- اصفهانی، عمادالدین، تاریخ جغرافیایی کربلای معلی و اماکن متبرکه عتبات عالیات. تهران، موسوی، ۱۳۲۶.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۹.
- آل‌طعمه، سلمان هادی، تاریخ مرقد الحسین و العباس. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۶ق.
- آل‌یاسین، محمدحسن، تاریخ حرم کاظمین (علیهما السلام)، ترجمه غلامرضا اکبری، مشهد: کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام، ۱۳۹۱.
- تاج‌السلطنه، خاطرات تاج‌السلطنه، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ، ۱۳۶۱.
- تفضلی، ابوالقاسم و معتصد، خسرو، از فروغ‌السلطنه تا انیس‌الدوله. تهران: گلریز، ۱۳۷۷.
- جابری انصاری، حسن، تاریخ اصفهان و ری و همه جهان. تهران: عمادزاده، ۱۳۲۱.
- جعفری کلکناری، حرمت، «خیرالنسا بیگم، ملقب به مهدعلیا»، مسکویه، شماره ۹، ۱۳۸۷.
- جعفریان، رسول، میراث اسلامی. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۳.
- خشنودی، عفت «معرفی زینب‌بیگم و مدرسه و مسجد موقوفه وی». وقف میراث جاویدان، شماره ۲۲ (۸۷)، ۱۳۹۳.
- خلیلی، جعفر، موسوعه العتبات المقدسه. بغداد: دارالتعارف. ۱۳۸۶ق.
- دائرةالمعارف تشیع، مجموعه نویسندگان. تهران: نشر شهید سعید محبی. ۱۳۹۱.
- دبیرسیاقی، محمد، «موقوفات انیس‌الدوله». وقف میراث جاویدان، شماره ۵۰، ۱۳۸۴.

- دهقان‌نژاد، مرتضی، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه. اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۶.
- رجبی، محمدحسن، «گذری بر حیات فرهنگی و اجتماعی زن در تاریخ ایران تا قبل از دوره تجدد». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۲۷، ۱۳۸۷.
- رفیعی‌مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان. تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲.
- ریاحی، محمدحسین، «نقش بانوان شیعه اصفهان در فرهنگ و تمدن ایران و اسلام»، نشریه بانوان شیعه، شماره ۱۰، ۱۳۸۵ ش.
- سعدوندیان، سیروس، در خلوت سلطان. تهران: نگارستان کتاب، ۱۳۸۷.
- سیف‌الدوله، سلطان محمد، سفرنامه سیف‌الدوله، ترجمه علی‌اکبر خداپرست، تهران: نی، ۱۳۶۴.
- سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: مرکز، ۱۳۷۲.
- شکری، یدالله، عالم آرای صفوی، تصحیح یدالله شکری. تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.
- صحتی سردرودی، محمد، سیمای سامراء، سینای سه موسی. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴.
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحمان، زنان نامی در تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی (طبقات نسوان). قم: نوید اسلام، ۱۳۸۲.
- فلسفی، نصرالله، زندگانی شاه‌عباس اول. تهران: کیهان، ۱۳۳۴.
- فیگوئروا، دن‌گارسیا دسیلوا، سفرنامه فیگوئروا؛ سفیر اسپانیا در دربار شاه‌عباس اول، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو، ۱۳۶۳.
- قاندان، اصغر، عتبات عالیات عراق. تهران: مشعر. ۱۳۸۰.
- کتابخانه ملی، مجموعه اسناد انیس‌الدوله، سند شماره ۴۱۸/۲۵۰.
- کریمی، سعید، «نگاهی به دو وقف‌نامه حاجیه‌خانم تاج ماه بیگم خاجه مرجان و صوفیان»، پیام بهارستان، شماره ۲(۶)، ۱۳۹۲.
- کلیددار، عبدالجواد. تاریخ کربلا و مآثر الحسین. بغداد: منشورات الرضی، ۱۴۱۸ ق.
- گزی برخوردار، عبدالکریم بن‌مهدی، رجال اصفهان یا تذکره القبور، تلخیص سیدمصالح‌الدین مهدوی. اصفهان، بی‌جا، ۱۳۲۸.
- مدرسی بستان‌آبادی، محمدباقر، شهر حسین. بی‌جا: دارالعلم، بی‌تا، ۱۳۵۸.
- مشیری، ابوالقاسم، «تاریخچه بنای آستان مبارکه قم». معارف اسلامی، شماره ۲۳، ۱۳۵۴.
- معزی، فاطمه، «دو بدر در حرم‌سرای فتحعلی‌شاه». نشریه الکترونیکی زنان، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، شماره ۲۱، بی‌تا، ۱۳۶۸.
- معزی، فاطمه، «مهدعلیاهای دوره قاجار». تاریخ معاصر ایران، شماره ۱۲، ۱۳۶۸.

- معیرالممالک، دوستعلی خان، یادداشت‌هایی از زندگی خصوصی ناصرالدین شاه. تهران: نشر تاریخ.

۱۳۶۱.

- منشی ترکمان، اسکندر بیگ، تاریخ عالم‌آرای عباسی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲.

- ناصرالدین شاه، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات. تهران: سنایی، ۱۳۶۲.

- نوایی، عبدالحسین، شاه‌طهماسب صفوی (مجموعه مکاتبات و اسناد تاریخی). تهران: بنیاد فرهنگ

ایران، ۱۳۵۰.

- نوری مجیری، مهرداد «زنان نامدار صفوی در عرصه سیاست». تاریخ پژوهی، شماره ۵۵، ۱۳۹۲ ش.

نیومان، اندره، ایران عصر صفوی، ترجمه بهزاد کریمی. تهران: افکار، ۱۳۷۴.

- واله اصفهانی، محمدیوسف، خلد برین: ایران در روزگار صفویان، تصحیح میرهاشم محدث. تهران:

بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. ۱۳۷۲.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴